

**MARKAZIY OSIYO SUV RESURLARINING XALQARO HUQUQIY
MAQOMIDAGI MUAMMOLARI****Xudoyberdiyev Xumoyunbek Xabibulla o‘g‘li***“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti “Ekologiya va huquq”
fakulteti 2-bosqich talabasi.**Email: xumoyunxudoyberdiyev80@gmail.com***Ataboyev Javoxir Sarvar o‘g‘li***“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti
“Ekologiya va huquq” fakulteti**2-bosqich talabasi. Email: javoxirbekjavoxirbek@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyodagi suv resurslarining huquqiy maqomi muammolari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Sovet Ittifoqi parchalanishi bilan yuzaga kelgan suv resurslaridan foydalanish bo‘yicha Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi davlatlararo nizolar ham tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: suv resurslari, Markaziy Osiyo, milliy qonunchilik, xalqaro huquq.

Kirish. Sovet Ittifoqi parchalanishi bilan ikkita yirik daryo Sirdaryo va Amudaryo mustaqil davlatlar hududidan oqib o‘tuvchi ichki daryolardan xalqaro daryolarga aylandi: Qirg‘iziston, Qozog‘iston, O‘zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston. Mintaqadagi qurg‘oqchil iqlim qishloq xo‘jaligi uchun yomg‘irli sug‘orish imkoniyatlarini cheklaydi va qishloq xo‘jaligini sug‘orish bilan ta‘minlashni talab qiladi. Vaholanki, O‘rta Osiyoda suvdan nafaqat sug‘orish, balki elektr energiyasi ishlab chiqarish va sanoat uchun ham foydalaniladi.

Bugungi kunda Markaziy Osiyoda 74 milliondan ortiq kishi istiqomat qiladi [1]. Ular O‘zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg‘iziston va Qozog‘iston fuqarolaridir. Mintaqada yuqori iqtisodiy o‘sish kuzatilmoqda. Iqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha e‘tiborga molik misol – qashshoqlik darajasi nisbatan past va aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot eng yuqori bo‘lgan davlat Qozog‘istondir. Markaziy Osiyoda xalqaro hamkorlik va mintaqaviy muloqotning yetarli darajada mavjud emasligi mintaqa uchun muammodir. Biroq, bir soha alohida e‘tiborga loyiqdir. Bu suv muammosi, aniqrog‘i, uning xalqaro huquqiy maqomi. Suv resurslaridan foydalanishda mintaqaviy hamkorlik ko‘p qirrali va murakkab masaladir. Markaziy Osiyoning asosiy suv manbalari Sirdaryo va Amudaryodir. Amudaryoning manbai Tojikistondan boshlanib, Afg‘oniston va O‘zbekiston chegarasi bo‘ylab, so‘ngra Turkmaniston orqali O‘zbekistonga oqib o‘tadi va Orol dengiziga quyiladi. Amudaryo va Sirdaryo havzalari jami 123 milliard kub metr (m³) suvga ega bo‘lib, uning 90 foizi sug‘orish uchun ishlatiladi [2]. Chu, Talas, Tarim va Irtish kabi boshqa yirik transchegaraviy daryolar ham bor [6, b. 8].

Mintaqaviy suv xo‘jaligida hamkorlik va muloqotning yo‘qligi sababli, ushbu suv resurslaridan qanday foydalanish va ularni qanday qabul qilish kerakligi to‘g‘risida qarama-

qarshi manfaatlar paydo bo'ladi: tovar yoki jamoat mulki. Pastki oqim mamlakatlari: Qozog'iston, Turkmaniston va O'zbekiston sug'orma dehqonchilikka ixtisoslashgan bo'lsa, yuqori oqimdagi davlatlar: Qirg'iziston va Tojikiston suv omborlarini kengaytirish va gidroenergetika ishlab chiqarishni ko'paytirishga e'tibor qaratgan. 1991-yilda Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng Markaziy Osiyo mintaqasining yangi mustaqil davlatlari o'zlarining alohida milliy manfaatlarini amalga oshirishga qaror qildilar. 1992-yilda imzolangan suv kvotalarini tartibga soluvchi Olmaota kelishuvi endi eskirgan. Mintaqaviy va xalqaro sa'yi-harakatlar Markaziy Osiyo davlat rahbarlari o'rtasida o'zaro hamkorlik aloqalarini o'rnatishda unchalik ishonchli bo'lmaganligi sababli o'sha vaqtda bu muammoga yechim topa olmadi [9, b. 110-112].

SSSR parchalanganidan keyin suv resurslari notekis taqsimlanganligi sababli Markaziy Osiyoda suv muammosi eng muhim mavzuga aylandi. Markaziy Osiyo davlatlari ushbu muammoni mintaqada suv sohasidagi hamkorlikning o'ziga xos huquqiy asoslarini yaratishga qaratilgan bir qancha kelishuvlar orqali hal qilmoqchi edi. Bugungi kunda suv ta'minoti sohasidagi hamkorlik suv taqsimoti va suv resurslarini muhofaza qilish masalalari bilan shug'ullanuvchi hukumatlararo organ – Davlatlararo suv xo'jaligini muvofiqlashtirish komissiyasi zimmasiga yuklangan. Ushbu huquqiy hujjatlar suvdan foydalanish sohasidagi inson huquqlariga, shuningdek, umuman davlatlarning ekologik va iqtisodiy huquqlariga katta ta'sir ko'rsatdi [5, b. 211.].

Qozog'istonda bozor iqtisodiyotiga o'tish nisbatan qisqa vaqtni oldi. Islohot deyarli barcha asosiy sanoat tarmoqlarini xususiylashtirishga, qishloq xo'jaligini butunlay davlat tasarrufidan chiqarishga va davlat boshqaruvi tizimini qayta tashkil etishga olib keldi. Vazirliklar va idoralar strategik masalalarga e'tibor qaratdi, xo'jalik funksiyalari xo'jalik yurituvchi subyektlar darajasiga o'tkazildi. Qozog'iston ayni damda ijtimoiy va iqtisodiy infratuzilmani davlat tomonidan moliyalashtirishning qisqarishini boshdan kechirmoqda, bu esa yangi iqtisodiy sharoit uchun yetarli emasligi aniq. Xuddi shu narsa Qozog'iston Respublikasi Ekologiya, geologiya va tabiiy resurslar vazirligining Suv resurslari qo'mitasi tomonidan boshqariladigan suv sektoriga ham tegishli. Qozog'istonda suv resurslarini boshqarish havzaviy bo'linish, shuningdek, ma'muriy-hududiy boshqaruvga asoslanadi. Qo'mita homiyligida asosiy daryo havzalari soniga mos keladigan sakkizta havza direksiyasi (BVU) mavjud [3]. Havza boshqarmalari davlat muassasalari bo'lib, davlat byudjeti hisobidan moliyalashtiriladi. Davlat suv xo'jaligi korxonalarining xo'jalik faoliyati suvdan foydalanuvchilar tomonidan moliyalashtiriladi. Davlat suv xo'jaligi korxonalarini tarkibidagi suv resurslarini boshqarishning barcha tizimlari va vositalari davlatga tegishlidir. Davlatlararo va hududiy ahamiyatga ega obyektlarni saqlash va ta'mirlash qisman davlat buyurtmasi asosida markaziy byudjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Qozog'iston bo'ylab suv resurslaridan foydalanuvchilar uyushmalari tuzilayotgan bo'lsa-da, qonunchilik bazasi zaifligi sababli ko'plab tashkiliy masalalar hal etilmayapti. Shuningdek, davlat tomonidan suv ta'minoti tarmoqlari va yirik suv xo'jaligi tizimlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashi, suv xo'jaligi mexanizmlarini modernizatsiya va yangilash uchun ichki va tashqi investitsiyalar zarur.

Qirg‘iziston suv resurslarini boshqarishni isloh qilishda juda ehtiyotkorona munosabatda bo‘ldi va Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin bozor iqtisodiyotiga o‘tish, tuman va hududiy tarmoqlarni saqlash va tiklashni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari bilan birga olib borildi. Sobiq Suv xo‘jaligi vazirligi Qishloq xo‘jaligi vazirligi bilan birlashtirilib, Qirg‘iziston Respublikasi Qishloq, suv xo‘jaligi va mintaqaviy rivojlanish vazirligi tashkil etilgan bo‘lib bugungi kunda Qirg‘iziston Respublikasi Qishloq, o‘rmon va suv xo‘jaligi vazirligiga aylantirilgan [4]. U irrigatsiya sohasini ham bevosita nazoratga oldi, bu esa suvdan foydalanish bilan bog‘liq muayyan huquqiy muammolarni keltirib chiqardi. Ayrim boshqaruv funksiyalari Ekologiya va Favqulodda vaziyatlar vazirligi, Energetika, geologiya va mineral resurslar milliy agentliklari kabi davlat organlariga ham berildi. Ba‘zi islohotlar quyi ma‘muriy darajada amalga oshirildi, bunda aktivlar davlat va munitsipal hokimiyat organlari va alohida xo‘jalik yurituvchi sub'ektlar o‘rtasida taqsimlandi. Yangi havza bo‘limlari tashkil etildi, lekin ular o‘zlariga bo‘ysunuvchi hududlarda aniq ma‘muriy nazoratni amalga oshiradilar.

Garchi suvdan foydalanuvchilar uyushmalarining huquqiy maqomi bilan bog‘liq ko‘plab masalalar ichki qonunchilikda hal etilgan bo‘lsa-da, ularning tashkil etilishi sekinlashdi. Men bir qator ma‘muriy kamchiliklarni, jumladan, suv iste‘mol qiluvchi tarmoqlarning o‘zaro ta‘sirini muvofiqlashtirishning zaifligini va ma‘muriy institutlar o‘rtasida funktsiyalar va vakolatlarning aniq taqsimlanmaganligini ta‘kidlamoqchiman [7, p. 336-3481.]

Tojikistonda suv resurslarini boshqarish funksiyalari turli idoralar o‘rtasida taqsimlangan bo‘lib, ulardan asosiysi Suv xo‘jaligi vazirligi hisoblanadi. Mamlakat kolxoz va sovxozlarni shaxsiy xo‘jaliklarga va boshqa bozor tuzilmalariga bosqichma-bosqich aylantirish yo‘lini tanladi. Suvdan foydalanuvchilar uyushmalari vujudga keldi, ular xo‘jalik ichidagi sug‘orish tizimlarining ishlashini nazoratga oldi. Mamlakatda suv munosabatlari suvdan foydalanish litsenziyalari va suv ta‘minoti uchun to‘lovlar bilan tartibga solinadi. Hozirgi vaqtda suv xo‘jaligiga bo‘lgan huquqlarni, ayniqsa, mahalliy va xorijiy sub‘yektlarning irrigatsiya tizimlaridan foydalanish huquqlarini ruxsat beruvchi qonunchilik bazasi mavjud emas. Tojikiston tarmoqlararo manfaatlar va suvdan foydalanishning turli sohalaridagi korxonalarni xususiyashtirish bilan bog‘liq holda gidrografik (havza) boshqaruv prinsipining afzalliklarini ko‘rib chiqmoqda. Iqtisodiy rivojlanish strategiyasi gidroenergetika ob‘ektlarini kengaytirishga, jumladan, Rog‘un GESi va suv omborini qurishga qaratilgan bo‘lib, bu nafaqat mamlakatning o‘zida, balki butun mintaqada suvdan foydalanish samaradorligini oshiradi [8, b. 871.]

Turkmanistonda suv resurslarini boshqarish tuzilmasida yagona ma‘muriy organ – Suv xo‘jaligi vazirligi hisoblanadi, uning vakolatlari SSSR davridagiga o‘xshashdir. Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida, jumladan, sug‘orish, suv ta‘minoti va gidroenergetika ishlab chiqarishda markazlashgan va kommunal suv xo‘jaligi ustidan davlat nazoratni o‘zida saqlab qolgan. Aholiga suv, elektr energiyasi, gaz, sug‘orish bepul. Iste‘molchilar faqat tabiiy resurslardan samarasiz foydalanganlik uchun jarima sifatida davlat tomonidan belgilangan kvotalardan oshib ketgan iste‘mol uchun to‘lov to‘laydilar. Sug‘orish sohasida, masalan, foydalanuvchilar davlat ishlab chiqarish maqsadlarini o‘z zimmlariga olgan holda,

imtiyozlar orqali xususiyashtirish uchun imkoniyatlar ham mavjud. Suv xo'jaligida xususiy suv ta'minoti va oqava suvlarni tozalash xizmatlarini tashkil etish uchun imkoniyatlar mavjud. Bu iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida bo'lgani kabi energetika sohasidagi katta yutuq hisoblanadi.

SSSR parchalanganidan keyin **O‘zbekiston** suv xo‘jaligini isloh qilishni ehtiyotkorlik bilan olib bordi. Biroq, suv ta'minoti, irrigatsiya va gidroenergetika sohalarida vaziyat boshqacha. Suv ta'minoti sohasida texnik xizmat ko'rsatish funksiyasi odatda kooperativ tashkilotlari va aktsiyadorlik jamiyatlariga beriladi. Eng keskin muammolar sug'oriladigan dehqonchilikda paydo bo'ldi. Eng quyi ma'muriy darajada tashkil etiladigan suvdan foydalanuvchilar uyushmalari bilan bir qatorda suv ta'minoti, tarmoqlardan foydalanish va texnik xizmat ko'rsatishni davlat darajasida o'z zimmasiga oladigan suvdan foydalanuvchilar federatsiyalarini tashkil etish ko'zda tutilgan. Ayrim hollarda suvdan foydalanuvchilar uyushmalarining funksiyalari tuman darajasidagi xususiy korxonalar funksiyalari bilan birlashadi yoki uyushmalarning o'zlari ishonchli boshqaruv shartnomalari asosida xizmatlarni boshqa tashkilotlarga muayyan muddatga o'tkazadilar. Xususan, Turkmanistonda bo'lgani kabi O'zbekistonda ham sug'oriladigan yerlardan foydalanish uchun xususiy kompaniyalarga imtiyozlar berilishi mumkin.

Xulosa. Bugungi kunda suv kelishuvlari Markaziy Osiyodagi hamkorlikning asosi hisoblanadi. Markaziy Osiyodagi suvning ekologik holati ham unchalik qulay emas. Har yili suv miqdori ham, sifati ham kamayib bormoqda. Suvga oid shartnomalar ushbu hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, natijada bu kelishuvlar demokratik o'zgarishlarning yetakchi omillaridan biri o'lishi mumkin. Markaziy Osiyo davlatlari suv xo'jaligi tizimini nafaqat o'z milliy manfaatlari, balki Markaziy Osiyoning barcha aholisi manfaatlarini hisobga olgan holda takomillashtirish bo'yicha optimal yechim topish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. https://www.worldometers.info/world-population/central-asia-population/#google_vignette
2. <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/53120-001-ssa.pdf>
3. <http://www.cawater-info.net/library/eng/water-eng.pdf>
4. [https://en.wikipedia.org/wiki/Ministry_of_Agriculture,_Water_Resources_and_Regional_Development_\(Kyrgyzstan\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ministry_of_Agriculture,_Water_Resources_and_Regional_Development_(Kyrgyzstan))
5. Вестник МГИМО-Университета, «Завтра может быть уже поздно...». Спец. вып. к 70-летию начала Второй мировой войны / Комиссия при Президенте РФ по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России / Рук. авт. колл. А. В. Торкунов. Отв. ред. А.Л. Чечевишников. М.: МГИМО (У) МИД России, 2009, 420 с.

6. Гусев Л.Ю., Казанцев А.А., Содиков Ш.Д. Оподходах Казахстана к развитию евразийской интеграции / Аналитическая записка. ИМИ МГИМО (У). 2014. 26 окт. С. 8.

7. Кукушкина А.В., Шишкин В.Н. Понятие международной экологической безопасности в современном международном водном праве и международная политика и сотрудничество по охране вод в северной Европе (охрана водных ресурсов: международная политика и междуна родное право) // Россия в XXI веке: глобальные вызовы и перспективы развития: Матер. Пятого Междунар. форума // Под общ. ред. В.А. Цвет кова. 2016. С. 336 348 //http://www.russia-globalchallenge.ru/conf2018

8. Проблема пресной воды. Глобальный контекст политики России. М.: МГИМО-Университет, 2011. 87 С.

9. Содиков Ш.Л. Вода как источник энергетической безопасности (на примере Таджикистана) // Вопросы политологии. 2017. № 2 (37). С. 110-114.